

פרסומו של ספר מרכזי בתולדות ימי משפחת ענתבי – הספר "באור החיים" לר' לחיים כפוזי

ד"ר אליעזר ענתבי חפר

בראשית המאה ה-20, נדברו שני בניו של היש"ר הרב אליהו רחמים ענתבי, שחי בצפת ואחיו הצעיר יותר, ר' אברהם יעקב ענתבי שחי בקאהיר להוציא את רצונו רב השנים של אביהם המנוח היש"ר ענתבי, מן הכוח אל הפועל ולהדפיס כתב יד עתיק של ר' חיים כפוזי, שרכש בממון רב מצרים. כפי שמעיד נכדו ר' רפאל מנשה על מעשה הרכישה של כתב היד שעלה ממון רב:

"מר זקני עט"ר הרה"ג כמהר"ר (עטרת ראשי הרב הגדול כבוד מורינו הרב רבי)

יאודה שבתאי רפאל ענתבי ז"ל שומר אמונים,

אשר הזיל זהב מכיסו וקנה בדמים יקרים (בכסף רב) את הספר כתב יד

אגיד חסדיו הנאמנים הוא היה נכד¹ להרב הגאון ראש על אר"ץ (ארם צובא – חלב) רבה

כמהר"ר אברהם ענתבי ז"ל אשר היה תמיד עליו רוח חן ותחנונים,

ספריו הקדושים היו ארבעה פנים:

יושב אוהלים

ופתח הבית ומר ואהלות פלפולים עמוקים ממש אשר גבלו ראשונים

חכמה ומוסר

ואוהל ישרים

משמת רבי (אברהם) בטלו דרשנים. (במליצה לא היו עוד דרשנים שכמותו) " [1]

¹ זוהי כמובן לשון מליצה וכוונתו "הוא היה כנכד להרב הגאון ראש על אר"ץ רבה" ואין להסיק מכך כלשונו שר' יש"ר היה נכדו של ר' אברהם הרב הראשי של חלב, לאור כל המקורות האחרים שאומרים כי היה אחיינו. הכותב מתכוון לתת לשון כבוד לר' אברהם בכך שהוא מעלו בדור, וגם כיוון שפער השנים בין ר' אברהם אשר אימץ את היש"ר היה כה גדול שמתאים היה להיות לו כסב יותר מאשר כאב מאמץ. לעניין ראה קשרי המשפחה את נספח המחקרים הגניאולוגיים.

הוצאת הספר לאור היתה משאת נפשו בערוב ימיו, ועד כדי כך רצה בשאיפה זו שהיה נוהג לסיים את דרשותיו לשומעיו במשפט שיש בו משום תפילה ורמיזה אליגורית לעניין ההדפסה וכשהגיעה "שבת הגדול" באחת השנים¹, סיים את דרשתו במילים אלו:

"... ואומר תנו לזה ולזה וכו' "

וה' יזכנו לאור באור החיים אמן. "[2]

ומי ששמעו באותה שבת ולא הכיר את העניין חשב שסיים בצורת משאלה כללית כשלמעשה התפילה החבויה כאן היא "והשם יזכנו (הוציא) לאור (את הספר) באור החיים, אמן"

אולם לא הצליח להגשים זאת ונפטר. את תוכניתם של שני האחים גדעה מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914, אשר בעטיה נאלץ האח הבכור ר' אליהו רחמים ענתבי, לצאת עם משפחתו לגלות מצפת לקפריסין, מכיוון שהיה בעל נתינות בריטית זרה.

כאשר עזב ר' אליהו רחמים את ביתו שבצפת, יכול היה לשאת עמו מעט ולכן הותר את מרבית רכושו בביתו ובכלל זה כל כתביו וספריו העתיקים של אביו היש"ר. המשפחה נאלצה לארוז מעט ממטלטליה החיוניים ביותר לצרכי קיום בגלות הכפויה. ההפרדה הפיזית בין האחים הקשתה עוד יותר על משאת נפשם לפרסם את כתב היד יקר הערך ותכניתם נגדעה.

בתום המלחמה כאשר חזר האח הבכור ר' אליהו מגלות של מספר שנים גילה שביתו פרוץ ומרוקן וגם כל הכתבים והספרים של אביו נעלמו ונשדדו. הוא היה תשוש וחולני כדי כך שכעבור עשרה ימים מחזרתו לצפת החזיר נשמתו לבורא [3]. אחיו ר' אברהם יעקב ענתבי נותר בודד עם תכנית הגשמת חזונו של אביו, היש"ר, וקווה להגשימה בכל זאת. למרות שחי חיים קשים בקאהיר ובע מרורים בימי חייו הן בשל התנכלות הרבנות הראשית אליו והן בשל קשיים שחוה בחייו המשפחתיים, הוא המשיך לחסוך פרוטה לפרוטה במאמצים מרובים מפרנסתו הדחוקה. סמוך לשנת 1929 צבר בחסכונו סכום מסויים שאיפשר תחילת הגשמתו של הפרוייקט אולם יותר מכך נזמנה לו אפשרות להכיר נדבן רחב לב שסייע לו במימון ההוצאה והוצאתה מן הכח אל הפועל. אליו נוספו בהמשך אחרים שאיפשרו הלכה למעשה לממש את הוצאת כתב היד העתיק לאור. את מקומו של אחיו הבכור ר' אליהו רחמים, שנפטר כעשור שנים קודם לכן, מילאו שניים

¹ דרשה זו היא היחידה שנותרה מכל כתביו ודרשותיו של היש"ר ענתבי. ונדפסה בספר "באור החיים" [A] קודמים לה שלושה עמודי מליצה של ר' רפאל מנשה ענתבי, נכדו ובהם הוא כותב כי לא ידוע מתי והיכן נשא דרשה זו. אולם אין ספק כי מדובר בשנותיו האחרונות אחר שליחותו השנייה היות ומזכיר את הספר "באור החיים" בסופה.

מבניו אשר סייעו בידו במלאכת עריכת הספר ותיקונו, כתיבת הקדמות, תרומת חומר פנייה לקבלת הסכמות בעלי סמכות רבנית וכיו"ב. שניים אלה שסייעו לרב אברהם ענתבי היו: בנו בכורו של המנוח, ר' אליהו רחמים, יהודה ענתבי אשר היה באותה שנה מנהל בית ספר בצפת ובנו האמצעי הרב רפאל מנשה ענתבי שהיה דיין בחיפה. שניהם תרמו לסיוע הלוגיסטי של הפרסום, וכן הוסיפו מספר כתבי יד משארית הפליטה שנותרה בידם מבית אביהם המנוח (ר' אליהו רחמים ענתבי).

פרוייקט הוצאה לאור משפחתי, של כתבי יד עתיקים שעברו מדור לדור.

בסופו של דבר, בשנת 1929 התממש חזון פרי מאמץ של שלושה דורות: נדפס בירושלים ספר שארבעה בני משפחה חברו ועשו יד אחת במאמציהם להביאו למכבש הדפוס. עיקר תוכנו הוא אותו כתב יד עתיק בשם "באור החיים" שרכש הרב היש"ר, אולם נוספו לו כל יתרת כתבי היד העתיקים שנותרו בידי בני המשפחה ונצלו משיני הזמן הפרעות והמלחמות. כך בעצם הפך ספר זה למפעל דפוס משפחתי מיוחד במינו, המכיל למעשה את כל כתבי היד העתיקים המשפחתיים שנותרו בידי בני משפחת ענתבי בשנת 1929. כל מה שעלה בידם מבית אביהם היש"ר קיבצו והדפיסו כאן. המו"ל ר' אברהם יעקב ענתבי מעיד על כך בהקדמתו לספר "וגם בסוף הספר הדפסתי איזה דרושים אשר נמצאו אצלי מדרושי עטרת ראשי רבי (אבי היש"ר) יען כתיבותיו כולם נאבדו במלחמה בעוונותינו הרבים מעטרת ראשי אחי מעלת הרב המופלא אב המליצים ר' אליהו רחמים ענתבי זצ"ל (כלומר כתבי היד של אבי שהיו ברשותו של אחי, נשמדו במלחמת העולם הראשונה), אשר מלכות תורקייא גרשה כל מי שהוא נתין אנגלי וצרפתי ומלכות האנגליא ירום הודה הוליכה אותו (אח אחי ומשפחתו) לקפריסין והיה שם עד כלות המלחמה ובחזרתו מצא ביתו חרבה וגם כל הדירות שלנו נחרבו...". [3]

מהמפורסמות והחשובות ביותר בתעודות העתיקות שנדפסו בספר ואשר ממוקמת אחר כבוד במרכזו הינה עותק מכתבו של ר' יעקב ענתבי רבה הראשי של דמשק בשנת 1840 למונטיפיורי. במכתבו הארוך הוא מגולל את כל פרשיית העלילה הנוראית שהוטלה עליו ועל צאן מרעיתו ועל כל הייסורים הנוראיים שעבר בפרוטרוט [4].

פרסום התעודה ההיסטורית החשובה הזו החמיץ את זמנו שכן בדיוק באותה שנה, פרסם אברהם אלחאליל שהיה בעבר מנהל בי"ס "אליאנס" (כי"ח) בעיר דמשק עותק של אותה תעודה בדיוק, בכתב העת "מזרח ומערב" [5] אשר אנשי המחקר והאקדמיה קראו, ובכך קנה אלחאליל את בכורת

הפרסום של אותה תעודה בעולם המחקר ההיסטורי, והתעודה שפורסמה בספרנו המשפחתי "באור החיים" נותרה עלומה ולא נזכרה בכתבי היסטוריונים.

אלמלא היה אלחאליל מפרסם מספר חודשים קודם לכן את תעודתו, מן הסתם, היה הופך הספר "באור החיים" למפורסם וידוע בקרב חוקרי תולדות עם ישראל לדורותיהם.

גם תעודה חשובה ויקרת ערך זו היתה בידי המשפחה כפי שכותב לאחריה יהודה בנו של ר' אליהו

רחמים ענתבי בזו הלשון: "המכתב הזה אשר אני מוציא לאור כלשונו וכתבו **ושנמצא גנוז**

בספרית משפחתנו הוא תעודה היסטורית חשובה על כל מה שאירע בדמשק בעניין עלילת הדם,

כי זקני הרב הגאון הגדול ר' יעקב ענתבי ז"ל היה באותו זמן ראש מעלתה של הקהילה העברית

שמנתה כחמשת אלפית בתי אבות" [6]

הרב חיים כפוסי מחבר כתב היד העתיק [7]

ערש לידתו של הספר "באור החיים" נפתח בכתב יד עתיק שהיה ברשות בני המשפחה שהיה בעצם ספר שלם הרשום בכתב יהודי קוראסיבי (רהוט) עתיק: חצי קולמוס ("נוצ אלם" בערבית).

את הטקסט חיבר לפני כארבע מאות שנה רב מפורסם וידוע בקרב כל יוצאי מצרים: הרב חיים

כפוסי. דמותו של רב זה אשר נולד במצרים בשנת 1540 ונטמן בה בקאהיר בגיל מופלג של 91

שנה (בשנת 1631) היתה כה מקובלת ונערצת עד שהיו עולים לרגל למקום קברו שהפך לציון

מקום מנוחת קדוש וזאת על שום שהיה "בעל נס", כלומר נעשה לו נס בימי חייו. יהודי מצרים

שטחו בקשות על קברו ועוד האמינו כי מי שנשבע שקר על קברו יענש בוודאות.

הרב כפוסי כיהן כדיין משך שנים רבות בקאהיר. הוא היה מקורב מאוד לר' יוסף בגיליאר שהיה

אחד מלמדידיו של האר"י (ר' יצחק לוריא). ר' בגיליאר למד קבלה מפי האר"י הקדוש בעצמו

בצפת. בעקבות ידידותו וקרבתו הרבה ר' כפוסי אל ר' בגיליאר, מונים גם את ר' כפוסי לאחד

מ"גורי האר"י" (תלמידיו).

ר' כפוסי היה מכונה "עושה הנפלאות" או "בעל הנס" ובשל כך נקל לשער מה רב ערכו של כתב

ידו העתיק. עקב אותו מעשה נסים נחשב לקדוש. הארוע שבשלו זכה לתואר זה תועד במספר

מקורות ומקובל במסורתם התרבותית של יהודי מצרים:

פעם אחת, לאחר שפסק את פסקו בבית הדין הרבני במקרה מסויים, אנשי הקהילה תמהו על

אופן פסיקתו. הם היו משוכנעים שטעה ושהצדק לא נעשה בדיינותו וזמן קצר לאחר מכן נפוצו

שמועות רעות מאחורי גבו כי "בוודאי קיבל שוחד"..... זמן קצר לאחר מכן הדרדרה ראייתו של ר'

חיים כפוסי משום שהיה בא בימים עיניו כהו. זו היתה לדברי המלעיזים ההוכחה לכך שלקח

שוחד שכן ידועים המשפטים במקורותינו על כך: "השוחד יעוור עיני חכמים ויסלף דברי צדיקים" (דברים ט"ז י"ט) וגם, השוחד יעוור פקחים" (שמות כ"ג ח').

אותן לשונות רעות הגיעו לאוזניו של ר' כפוסי והשקר הנלוז חרה מאוד לנשמתו, שהחל מתפלל בכל עוזו לבוראו שיסיר ממנו את הכתם האיום שדבק בו, כיוון שידע שאינו אשם במה שיוחס לו. שבת אחת אחר תפילת שחרית עמד לפני התיבה והכריז קבל עם ועדה כי ההאשמות הנאמרות עליו אינן מבוססות, "אם אכן נכון הדבר שלקחתי שוחד" נשבע, הלוואי ואמשיך להיות עוור עד יומי האחרון", "ואם האשמות אלו שקר הן אתפלל לקב"ה שיחזיר לי את ראייתי" והנה לפליאתם של כל הנוכחים הרבים, ראייתו של ר' חיים כפוסי חזרה אליו באותו מקום בו ברגע. אנשים נענעו ראשיהם בבושה על כך שחשדו בדיין ישר זה, ומאותה עת ואילך נהרו לקבל את ברכתו.

בעמוד השער לספר "באור החיים" רשום עניין הנס הגדול בלשון מליצה ובחרוזים: "חיים כפוסי... שהיה דיין במצרים וקמו (לשון מליצה לכבו) עיניו מלראות, והיו עליו מרננים שחס וחלילה לקח שוחד ונשא פנים, ועמד לפני התיבה בתוך קהל ועדה והתחנן לפני צור עולמים, ואמר אם כנים הדברים כן יהיה, הענן יכסנו כל הימים, ואם הוא נזהר בזה באמת ובתמים, יאירו עיניו כימי נעורים, ונתקבלה תפילתו לפני צור שוכן מעונים...."

ועד היום כל הנשבעים לשקר על קברו נענשים... [8].

לפי הכתוב באותה הקדמה, הרב כפוסי חיבר בכתב יד דרושים על כל חמישה חומשי תורה. לאחר הנס הגדול שנעשה בו ולכן קורא שמו באור (מלשון מאור עיניים) החיים (על שמו – חיים כפוסי) וכתב יד עתיק זה נותר ככתב יד עלום שלא התפרסם. מכאן שכתב יד מיוחד זה נכתב על ידי אדם בעל נס, ועצם כתיבתו של החיבור עצמו היא בנס, שכן אלמלא נפקחו עיניו, לא יכול היה לכתוב...

לאחר פטירתו נטמן בבית העלמין היהודי בקאהיר ומקום קברו הפך למקום קדוש. כעבור מאה שנים כתב על כך הרב הנודע חיד"א (חיים יוסף דוד אזולאי) כי "עד היום כל הנשבע בשבועת שקר על קברו ייענש". מאז מדי שנה ביב' בשבט, יום השנה לפטירתו, היו עולים יהודי מצרים למקום קברו מתפללים ומדליקים נרות, ובית הכנסת העתיק שבו ארע הנס נקרא מאז "בית כנסת ר' חיים בעל הנס" [9]

שני השותפים העיקריים להוצאה לאור של הספר "באור החיים" לר' חיים כפואסי, ר' אברהם יעקב ענתבי (יושב) ויהודה חיים ענתבי (עומד) האחראי לפרסום תעודתו של ר' יעקב ענתבי למונטיפיורי: "אביר יעקב"

עמודים ראשונים של הספר "באור החיים" בהוצאתו המקורית (1929).

גלגולו של כתב יד

נראה שכתב יד של רב זה נמכר מיד ליד לכל המרבה במחיר משך מאתיים וחמישים שנה עד שהתגלגל במאה ה-18 לידי הרב ואיש החינוך יוסף משה אלגאזי אשר רכשו. הרב אלגאזי שכונה גם "מרקאדו" (=סוחר בז'ארגון) אלגאזי, חי ועבד בקאהיר במחצית המאה ה-18 (בסביבות 1750) [10] בתקופת כהונתו עשה רבות לטובת החינוך היהודי והמשיך ללמד גם בגיל מבוגר. בגיל שבעים ושש היה מורה ראשי בבית הספר היהודי שבקאהיר ונטע בלבבות תלמידיו אהבה לדת ולשפה. על נאורותו מעידה העובדה שהרשה לכמה נערים מעדת הקראים ללמוד בבית הספר שהוא שימש בו מורה אף כי במעשהו זה הקים לו מתנגדים רבים. כאיש חינוך וכרב היה איש הספר והוקיר ספרות לשון הקודש מאוד. מכיוון שבימי חייו התגורר בירושלים, בחברון וכנראה גם בצפת ובסוף ימיו בקאהיר אסף ר' יוסף משה אלגאזי ספרים וכתבי יד עתיקים שבאו לידי ממקומות שונים, כגון הספר "עבור השנים" ליששכר בן מרדכי אבן סאוסאן (1578) או ספר "מסרות" ליוסף בן שמואל (1607) ועוד. ביניהם גם כתב ידו של ר' חיים כפואסי אותו רכש לאוספי ספרייתו – בית מדרשו. כך נודע כי ברשותו במצרים ספריה חשובה ועשירה. בשנות השישים של המאה ה-19, אחר מותו החליטו יורשיו שבקאהיר למכור את אוצר ספריו¹.

היש"ר – ר' יהודה שבתאי רפאל ענתבי רוכש את כל ספריתו של ר' אלגאזי.

שנים ספורות קודם לפטירתו של הרב "מרקאדו" אלגאזי בקאהיר, פקדה בצורת קשה את יהודי הגליל. הקהילה היהודית בצפת, סבלה מכך במיוחד עד כדי חרפת רעב. באותה תקופה היה היש"ר כבן 57 שנה. בחודש סיוון שנת 1866 (תרכ"ו) נקרא לצאת כשד"ר על ידי כוללות צפת עקב הרעב הכבד ומצוקת המחיה הקשה של יהודי צפת [10]. היתה זו שליחותו השניה מטעם הכולל. בכתב המינוי לשליחותו מציינים ראשי הכוללות את הרעב "אשר לא היה כמוהו לעולמים" [11]. שליחותו הארוכה ורבת התחנות ארכה שנים ספורות. כאשר חזר משליחותו הגיע תחילה לקאהיר במצרים, וחנה בה לתקופה ממושכת להתאושש מתלאות המסע הארוך שעבר. היש"ר שהה בה כשנתיים.

על תקופה זו מספרת המסורה המשפחתית כי היה "חבר בית הדין הרבני, כיהן כשני בבית הדין וגם עסק במסחר למחייתו. הוא התגורר בבית הרב אליהו ישראל אשר אירחו בראשונה, בשהותו

¹ עוד אודותיו ניתן לקרוא בספרו של ר' יעקב משה טולידאנו, אוצר גנזים, הוצ. מוסד הרב קוק ירושלים, תש"ך עמ' 89-90, נתפרסמה שם איגרת מעניינת ששלח לר' חיים עמרם.

זו במצרים הכיר את קאדון בת הרב כאסקי ולבסוף נשאה לו לאשה. לפי המסורה המשפחתית מלאו לה 14 שנה בלבד בנשואיה עם היש"ר [12,13,14]

לא ברור לפי המסורות הללו אם היש"ר שב עם עושרו מבומבי או שצבר את הונו במצרים, אך עדות על מצבו הכלכלי הטוב בעת הזו מספק הסיפור הבא: "יום אחד החליטו יורשיו של הרב משה יוסף (מרקאדו) אלגאזי שחי במצרים, למכור את כל אוצרות אוספי ספרייתו על כתבי היד העתיקים שבה. היש"ר רכש את כל הספרייה כולה" [12] בין הספרים הללו היה גם כתב ידו העתיק של ר' חיים כפוסי.

אחר שרכש אותו יחד עם שאר עזבון ספריו העתיקים של האספן ר' אלגאזי, היה היש"ר מעוניין מאוד להוציאו לאור, אולם הדבר לא עלה בידו. הרבנים הראשיים של מצרים מעידים על רכישה מיוחדת זו של היש"ר בהסכמה שכתבו על פרסום הספר:

"(זוהי) כתיבת ידו רבינו חיים כפוסי, (אשר).. קרא לו ביאור החיים, על קריאת שם ספרו, שם זה על אודות הנס הגדול שעשה לו ה' במאור עיניו כמובא בספר שם הגדולים לרב חיד"א... והספר הלזה כן נמצא בבית גנזי ספרי... היש"ר ענתבי שהיה ב' (שנים) ב... (קאהיר) בזמן (שהתאכסן בבית) הרב מהר"א (מורינו הרב אליהו) ישראל ז"ל

ומפי קודשו שמענו כי קנה ספר הזה בדמים יקרים (בכסף רב) ובכוונתו לזכות במצוה להוציאו לאור על משבח הדפוס ולחלקו ביעקב (מליצה לקהילה היהודית) ואותו זמן לא אסתייעא מילתא" [15]

גם ר' אברהם יעקב ענתבי בנו של היש"ר אשר לימים הוציא לאור את כתב היד והדפיסו מעיד על רכישתו של אביו במילותיו שלו:

"(אני מוציא) לאור תורה גנוזה מזה שלוש מאות שנה תורתו של רבנו הגדול... חיים כפוסי.. אשר היה גנוז בבית מדרשו של הרב מרקאדו אלגאזי.

ועטרת ראשי רבי אבא, חיים יאודה שבתאי רפאל ענתבי שהיה שד"ר (שלוח דרבנן) כוללות עיר הקודש צפת לכל ערי ערב ביסתן וערי הינדייא (הודו) ונתמנה שם (בהודו) לרב ראשי ומורה צדק

ובחזרתו לעיר הקודש צפת בא מצרימה ונתאכסן בבית הרב הגדול הרב אליהו ישראל ובאותו זמן ירשי הרב משה אלגאזי מכרו מדרשו של הרב הנזכר כל ספריו,

ועטרת ראשי אבא קנה כל הישיבה והספרים שבתוכה

ובין הספרים היה מצוי ס' באור החיים אשר חברו אחרי הנס שנעשה לו שנתפקחו עיניו.

ועטרת ראשי אבי זצ"ל קנהו בדמים יקרים (בכסף רב) ותמיד היה חשקו וחפצו להוציאו לאור על מכבש הדפוס" [3].

לאחר פטירתו של היש"ר בשנת 1889, חולקו רכושו ומטלטליו בין בניו. כתב היד הזה עבר ככל הנראה לידי בנו ר' אברהם יעקב ענתבי, אשר שמר עליו כבבת עינו וכל ימיו הקשים היה חפצו להגשים משאלת לבו של אביו היש"ר. אולם עלות הדפסה באותם ימים היתה יקרה מאוד, ועבורו שהיה מתפרנס בדוחק, משחיטת עופות, יקרה שבעתיים. מעבר לכך ההוצאה לאור דרשה ממנו לצאת למסע ארוך וקשה, מקאהיר לירושלים. בכל זאת, חרף כל הקשיים עלה בידו של ר' אברהם יעקב, יום אחד, לצבור חסכון קטן המאפשר בסיס להדפסה והצליח לגייס מספר תורמים נדבנים אשר סייעו לו בעלות יתרת הסכום הנדרש והוא יצא לירושלים.

אפרים ענתבי בן המו"ל מספר אודות פרויקט ההוצאה לאור של אביו :

זמן קצר אחר שבגר אפרים "מעתיק" ענתבי, והגיע לגיל מצוות, פנה אביו ר' אברהם יעקב ענתבי לצאת למשימת פרסום כתב היד אותה נטל על עצמו משך כל חייו.

אפרים מספר על הנסיעה הזו בזכרונותיו :

"לבר המצווה שלי הגיעו כל נכבדי העיר (קאהיר) והביאו עמם מתנו וכסף. ה"חאפלה" נמשכה כל הלילה רבנים וחכמים שונים באו, הבית הכיל בקושי רב את מאות האנשים שפקדוהו באותו יום. חודש ימים לאחר מכן, חליתי בשגרון, ובדיוק באותו זמן חפץ אבי (ר' אברהם יעקב ענתבי) להגשים משאלת לב נושנה שקיננה בו שנים רבות : להדפיס את כתב היד של "באור החיים" שהיה ברשותו, אשר חובר על ידי הרב חיים כפוס.

"באותם ימים, הוא ממשיך ומספר, זכור לי שנסענו שלושתנו בשנת 1928, אמי אבי ואנוכי

לירושלים לצורך זה, התגוררנו בבית מלון "תורגמן" שבנחלת השבעה.

ישבנו שם כחודש וחצי בשליחות המיוחדת שעשה אבי, (ר' אברהם יעקב ענתבי) הוא

מסר את הספר "באור החיים" שנכתב על ידי הרב חיים כפוס להדפסה. ספר זה נרכש על ידי סבי

הרב יהודה שבתאי רפאל ענתבי מעזבונו של ר' חזאן¹, משימה זו של פירסום כתב היד היתה כל מאווייהם של סבי (יש"ר) ובנו הבכור דודי חכם אליהו רחמים ענתבי, סופו של דבר שזכות זו לא עלתה בידם ולכן נפלה בחלקו של אב"י.

חכם לאניאדו, עסק בהדפסת הספר ואילו אנו שבנו למצרים...."[12]

חכם לאניאדו אותו מזכיר אפרים ענתבי בזכרונו כמי שהמשיך לנצח על המלאכה, הוא ר' דוד בן שלמה לאניאדו. כיוון שסייע רבות לר' אברהם רבות במלאכת ההגהה וניצח על יתרת המלאכה (היות שר' אברהם לא יכול היה להשאר זמן רב בירושלים עד תום הזמן הנדרש להגהה ולסיום מלאכת הדפוס). את תודתו על כל הטרחה הזו של ר' דוד לאניאדו, כמחוות תודה של כבוד מטעמו, זיכה אותו המו"ל ר' אברהם יעקב ענתבי לכתוב את דברי המליצה לעמוד השער של ספר, אשר בתחתיתם חתם "נאם המגיה: ר' דוד בן שלמה לאניאדו² - שנת "שערי דיצה" (תרפ"ט 1929) " [8]

ר' אברהם יעקב ענתבי מספר אודות מעשה הדפוס של הספר:

על פרויקט הדפסת הספר נמצאנו למדים משני מקורות. ראשון שבהם הוא ההקדמה לספר בה מספר המו"ל, ר' אברהם יעקב ענתבי אודות נסיבות ההדפסה ויוקר עלותה[3], המקור השני נמצא בכתב יד אשר סופו חסר³ ונראה שממנו לעתיד לבוא נוסחה הקדמה תמציתית יותר לספר [16] זו אשר נדפסה בסופו של דבר. בכתב יד זה תועדו נסיבות ההוצאה לאור באופן רחב יותר ויש בו פרטים שנשמטו בדפוס אולי משום המחשבה שלא היה יאה להנציחם. כגון העובדה שהיש"ר היה חייב לעת זקנתו כ-2000 לירות מצריות במצרים ולא מוזכר על מה ומדוע. למרות לשון המליצה הנהוגה אז ושהכותב ר' אברהם יעקב, נוקט בה החלטתי להביא את הדברים כפי שהם ללא שינוי בשל חשיבותם, וכדי להבהיר הוספתי מפרשנותי בסוגריים.

1 נראה לי שזו טעות כי בהקדמה לספר "באור החיים" כותב אביו של אפרים, ר' אב"י ענתבי כי הספר נרכש עם כל ספריית עזבונו של ר' מרקאדו אלגאזי, ובכ"ז השארתי כפי המקור. את הפסקה הזו הרכבתי משתי התייחסות של הבן אפרים בזכרונותיו לאותו מסע לצורך הדפסת הספר

2 לימים פרסם ר' דוד לניאדו ספר רב חשיבות בשם "לקדושים אשר באר"ץ" ובו קטלג והנציח את כל נוסחי מצבותיהם של רבני חלב ודמשק בבתי העלמין היהודיים העתיקים ומה שהיה ידוע לו באופן אישי אודותיהם. מספרו זה למדנו רבות אודות תולדות אבות המשפחה.

3 אף על פי שהסוף חסר ואין חתימה אין ספק לפי התוכן שנכתב על ידי ר' אברהם יעקב ענתבי.

בנוסף שילבתי בין שתי הגרסאות זו שנדפסה בהקדמת הספר, וזו שנותרה בכתב היד. תחילת כתב היד פותחת במילות הברכה הרבות של הכותב אודות הזכות להגיע למועד שבו מתגשמת משאלת לב של שנים כה רבות בהוצאת הספר לאור :

”זה היום יומא...קול תורה וקול זמרה להזכיר חסדי אדון הכל קולי אליך אקרא. מי מילל תהילות בקולי קולות כפל גמולות הגיע זמני לאמר שירה, זאת חובתי אל שדי אשים דברי, אליו פי קראתי ויענני אשר עזרני וסייעני להוציא לאור חמדה גנוזה.

אשר כמה טרח ויגע עטרת ראשי הרב רבי אבא הרב החסיד העניו מזרק(ה) טהור הטוב ו היש”ר (ר’

יהודה שבתאי רפאל ענתבי) זצ”ק (זכר צדיק וקדוש)

אשר נפשו תמיד חפצה ותשוקתו להביא האי ספרא (את הספר הזה) של מרן מלכיא הרב הגדול מעוז

ומגדול המלומד בניסים הדיין המצויין פה מצרים רב חיים כפוס, בעה”נ (בעל הנס), [16] אשר

חיברו אחרי הנס שנעשה לו שנתפקחו עיניו

ועשה (כתב) הקדמה על הספר הנזכר ומרב הזמן נאבדה (אותה הקדמה בה הוא מספר אודות הנס

שנעשה לו אבדה עם שיני הזמן)

ברם בתוכו כמה וכמה (פעמים) חתום חתימת ידו שהוא חותם ”ה’ נסי הצעיר חיים כפוס ז”ל”.

ועטרת ראשי אבי אבא [3] קנה אותו בדמים יקרים (בכסף רב) והיה טמון בבית מדרשנו

(זה) ספרא ספר באור החיים פירוש על התורה בעיר הקודש צפת, ונפשו (של אבי) תמיד לילה

ויום תהמה להביאו על מכבש הדפוס [16].

ותמיד היה חשקו וחפצו להוציאו לאור על מכבש הדפוס ולא נסתיעא מלתה מכמה טעמי :

וטעם העיקרי כי היה זקן בא בגבורות [3] (גבורות – בן שמונים)

לא רצה לצאת מקודש לחו”ל (לשון מליצה מצפת לעיר אחרת) לעת זקנתו

ומה גם כי היה לו חובות בערי מצרים קרוב לב’ אלפים גיני (לירות מצריות)

ועל כל זה לא נתן אל לבו לצאת והלך מה שהלך וחל”ש ונאסף לבית עולמו זקן ושבע (ימים).

ואחרי כן בראותינו אנחנו הבנים בניו כי נפשו וחשקו להוציא הספר הקדוש הזה ספר באור החיים להרב הקדוש הנזכר (חיים כפּוּסִי) הוכרחנו אני ואחי (לעשות למימוש הדפסת הספר) וראש בשמים ראש מעלת הרב המובהק שמן תורה מזרק טהור השקדן בתורה כבוד מורינו (ואחי) הרב אליהו רחמים ענתבי דרבנן זכר צדיק וקדוש לברכה אשר נאסף לבית עולמו בשנתנו זאת.

אוי לי שאבדתי את רבי (אחי) ולא אסתיעה מלתה (ולא זכה להגשים רצונו של אביו) ואחרי אשר בעל כל הסיבות (הקב"ה) סובב עלי (הוליכני) והביאני הלום להתגורר פה מצרים ו(אני) מסתפק במועט (פרנסתי דלה) כאשר יעידון יגידון כל באי השער [16],

ועבר על ראשי מים הזידונים (מליצה לתקופה רעה), כידוע לכל העיר, ונכנסתי (לעיסוק פרנסה נחות יותר) עם השוחטים בתור שוחט מהעוף למינהו מפני המתנגדים שהיו לי...עושה רושם שלא היה חפץ בי להיות שו"ב (שוחט בהמה) וזה לי ל"ז (37) שנה ואני עוסק במלאכתי (הדלה כשוחט עופות) [3],

והוכרתי לקמץ על עסתי ומקבץ על יד על יד (חוסך פרוטה לפרוטה) ומצטעק (מצערי ועוניי) ויפה לי (למען מטרה נעלה זו) כדי להוציא לאור האי סיפרא לעשות נחת רוח לנפש הצדיק (חיים כפּוּסִי) שיהיו שפתותיו דובבות ולעשות נחת רוח לעטרת ראשי אדוני אבי הרב היש"ר זיע"א שהיה חפצו ורצונו להוציאו לאור ומשמים זיכו לי (אותי)...

ומחשבה טובה הקב"ה מצרפה למעשה ואנכי העבד אברהם קמצתי על יד (חסכתי מעט מעט) עד שמצאתי תחת ידי קומץ של ברכה [3] סך מה (סכום מסויים) באופן המתחיל (המאפשר להתחיל) להוציא לאור ולהביאו על מכבש הדפוס

והנה מקרוב (לאחרונה) נתראיתי עם האדון היקר ומהללו בלי מחקר אוהב התורה ולומדיה מגע היחס והמעלה לשם טוב ולתהילה כבוד האדון סיניור זקי משה מנשה סתהון יצ"ו, אזר כגבר חלציו ואמר לי : אברהם אהובי מה לך אתה נבהל סמוך אדידי (עלי) ואני אסייעך בהוני ואוני ותכף קרא למכירי המלאכה מלאכת הדפוס ונתן להם (שילם מראש) מה שהוא עיקר (מרבית עלות ההדפסה) נייר משובח ומפואר משופרי דשופרי

ומה גם כי הוא העיקר שעלה דמי הנייר למעלה ראש ולא נצרכה אלא להעדפה כי הוא הביא בעלי הדפוס וגמר עמהם וקרוב הדבר להדפיסו כולו מכיסו וממנו .

אנא ה' זכרה לו אלוהים לטובה ולברכה ובזכות הרב הקדוש (חיים כפוס' זיע"א יגן בעדו ובעד בניו הנעימים ראשון בקודש... ובעל הברכות הוא יברך את הגברת המהוללה אשר יראת ה' היא תהלל הגברת המעטירה סי' (ניורה) גמילה תלט אשר גם היא עזרה בעזר שיש בו ממש להוציא לאורה אנא ה' ברכה [16]..

ועליתי על הר הקודש ירושלם הבנוייה תבנה ותכונן וה' עזרני להדפיסו... [3]

תוכנו של הספר "באור החיים"

מצידו האחורי של עמוד השער שחיבר ר' לניאדו, מופיע עמוד מעוטר המאפשר למו"ל להקדיש באופן אישי את הספר למי שחפץ ביקרו תחת הכותרת "מזכרת נצח מעוררת אהבת דודים". את עמוד ההקדשה מעטרת תבנית מאויירת של "ישיבת בר יוחאי" שבמירון. ומדוע בחר באיור זה דווקא ?

הבחירה אינה מוסברת, אבל מסמלת אולי יותר מכל את המפעל המשפחתי, שכן, בישיבה זו למד היש"ר ענתבי רוכש כתב היד, כמאה שנים קודם לכן.

בשלושת העמודים הבאים מופיעות הסכמות של רבני מצרים וצפת, ואחריהן הקדמתו של הרב המו"ל (עמודים 4-5), ר' אברהם יעקב ענתבי. בה הוא מפרט את נסיבות ההוצאה לאור גלגולו של כתב היד אותו הוא מביא להדפסה וכן פרטים חשובים אך תמציתיים מאוד לתולדות משפחתו. ר' אברהם מציין שם כי ספר זה כולל את כלל כתבי היד שנותרו בספרי המשפחתית שהוריש היש"ר לבניו.

עמ' 6-7 – "הקדמה מבן אחיו של הרב המו"ל" – הרב רפאל מנשה ענתבי, המספר אודות חייו וגדולתו של הרב כפוס'.

לאחר מכן נפתח הספר אשר מחולק לשתי חטיבות.

החטיבה הראשונה נקראת "באור החיים" ובה חיבורו של ר' כפוס' הכולל דרושים על כל פרשיות חמשת חומשי תורה.

החטיבה השניה נקראת "אביר יעקב" והיא פותחת במכתבו של הרב יעקב ענתבי למונטיפיורי שהיה מצוי בכתב יד מקורי בידי בני המשפחה (עמ' 198-208). לאחריה רשום נוסח מצבתו של ר' יעקב ענתבי בהר הזיתים בירושלים (עמ' 208)

מנהל בית הספר בצפת ואיש הציבור יהודה ענתבי, (אחינו של המו"ל) מסכם את סיפור הפרשה

בתמצית. יהודה, בנו של ר' אליהו רחמים שנפטר, השתתף במפעל ההוצאה לאור ומכיוון שהוא זה שמציג בפני הקורא את מכתבו של ר' יעקב למונטיפיורי אולי המקור היה ברשותו וזו תרומתו שלו לחומר הכלול בספר.

בנוסף לתקציר הפרשה שרשם הוא מפרסם את כתב הפירמאן שהעניק השולטן התורכי ליהודים בתום הפרשה.

לאחריהן באותה חטיבה ("אביר יעקב") מופיע ערב רב של מסמכים שהיו מצויים בכתב יד ברשות בני המשפחה.

תחילתם קשורים בר' יעקב ענתבי, גיבור פרשית העלילה:

- תמיכה אנונימית בפסק דינו של ר' יעקב ענתבי בעניין חלוקת עזבונו של של חיים פרחי בין יורשיו. עם מליצה רבה אודות הייסורים שעבר בפרשת דמשק. אותו כתב תמיכה בפסיקתו גם הוא נמצא בעזבונו של היש"ר ואפשר שהיש"ר עצמו כתבו... (עמ' ג)
- כדי להביא אותה תמיכה בפסק הדין בקונטקסט המתאים השאיל ר' יצחק בדאהב למ"ל את פסק דינו המקורי של ר' יעקב ענתבי, בעניין חלוקת עזבונו של חיים פרחי (עמ' ד' – י')
- דרוש שנשא בנו של היש"ר (ר' אליהו רחמים ?) ביום החמישי לפטירת אביו (עמ' טו – כד')
- דרוש שנשא במלאת 9 חודשים לפטירת אביו היש"ר (עמ' טו' – כד')
- דרוש שנשא היש"ר לכבוד "שבת הגדול" פרסום דרוש זה הביא נכדו הרב רפאל מנשה ענתבי שהחזיקו כנראה ברשותו. (עמ' כה-כט). מכיוון שזהו פרי יצירתו הרוחנית היחיד אשר שרד את פגעי הזמן בכתובים, הקדים לו ר' רפאל מנשה מליצה ארוכה ורחבה באורך שלושה עמודים כמי שפורש שטיח אדום בפני מהלכו של אציל.
- דרוש שנשא ר' רפאל מנשה ענתבי במלאת שנה לפטירת אביו אליהו רחמים (עמ' ל'-לד')
- דרוש של ר' רפאל מנשה ענתבי לפטירת סבתו מרת קאדון בל"ג בעומר תרע"ו (עמ' לד- לח)
- בשני הדרושים הללו הוא מזכיר בלשון מליצה את כל שמונת בניו של היש"ר שהינם דודיו.
- דרוש של הרב אברהם יעקב ענתבי לפטירתו של השר ניסים ביה מוצרי (לח-מ')

ניסים מוצרי היה ידידו משך שנים רבות. הכרותו הראשונה עם המנוח היתה כשהגיע לראשונה למצרים היה חסר כל, ובילה את לילו הראשון כשהוא ישן על ספסלי "בית הכנסת טורקיה" שברחוב היהודים. שם בבית הכנסת, פגש לראשונה את האחים יוסף, יצחק, וניסים ביי מוסרי. מאז התיידדו ור' אברהם יעקב היה לבן בית אצלם. [12]

- העמוד האחרון של הספר: שיר שחיבר היש"ר לכבוד רשב"י (ר' שמעון בר יוחאי) וסימנו (אקרוסטיכון) "אני יהודה שבתי רפאל ענתבי שליחא דרחמנא חזק" ולפניו מספר שורות בהן מספר בנו, המוציא לאור, אודות השליחות של אביו בה חיבר את הפיוט.

תוכן הספר מעיד יותר מכל אולי, עד כמה הינו מפעל משפחתי משותף לשימור והנצחה של מורשת משותפת ושל זכרונם של זקני המשפחה כיש"ר ענתבי, רעייתו קאדון, בנו בכורו ר' אליהו רחמים ענתבי, בן דודו של היש"ר ר' יעקב ענתבי ואחרים. הנצחה בעידן ובתרבות שבה לא היו מצלמות ודרכי תיעוד אחרים אלא בדרך של הדפסת הספדים וכתבי יד מקוריים.

הירצחו של השר חיים פרחי בעכו ופרשת עזבונו:

ראוי במקום זה לכתר זעיר ולהבהיר מה ראו בני המשפחה, מוציאי הספר ועורכיו, אל נכון להביא את עניין פסיקתו של ר' יעקב ענתבי לאור.

בשנת 1841, שנה אחר פרוץ הפרשה העגומה, ר' יעקב ענתבי עזב את עירו דמשק, ועבר לדור באחרית שנותיו בירושלים, אליה הגיע אחר שעלה להשתטח על קברי קדושים בארץ. מסופר כי לפני הגיעו לירושלים, יצא הראשון לציון הרב אברהם חיים גאגין, ועמו כל שאר רבני העיר להקביל את פני ר' יעקב ענתבי, בפאתי העיר. שם כרע על ברכיו לפניו ונישק את ידו על גבורתו הרבה בניסיון הקשה שעבר. באותם שנים הסעירה את העולם היהודי באיזור פרשת סכסוך בין יורשים לממון רב. פרשית חלוקת רכושו של ר' חיים פרחי בין בניו.

השר ר' חיים פרחי היה מחשוביה ועשיריה של הקהילה היהודית בדמשק במחצית השניה של המאה השמונה עשרה וראשית המאה התשע עשרה. רבה היתה השפעתו במערכת השלטון התורכי. משהיתה עכו לחלק מווילאיית דמשק, עבר ר' חיים פרחי לגור בה ובשנת 1790 קרא לו ג'זאר פחה הידוע לשמצה ברשעותו לנהל את ענייני הכספים של הוילאיה.

ידוע לכל הסיפור המפורסם כיצד בשעה של כעס ניקר העריץ בחרבו את עינו של שר הכספים פרחי, למרות שהיה משרתו הנאמן והחרוץ ביותר.

משך כארבעים שנה נודעה לו לר' חיים פרחי השפעה רבה לא רק מכוח תפקידו הרשמי

וטובת אחיו היהודים היתה לנגד עיניו ועליהם הגן מפני גזירות וסחיטת של המושלים המקומיים .
פרשת חיי המופלאה של ר' חיים פרחי נסתיימה באורח טראגי, בערב ראש חודש אלול תק"פ
כשנרצח בפקודתו הפחה עבדאללה שבכך גמל לו רעה תחת טובה. שכן כאשר היה הפחה
עבדאללה קטן אחר נתינתם ר' חיים פרחי גידלו בביתו. הוא אף השתדל מאוד בעבורו, שעבדאללה
יהיה זה יקבל את השלטון לאחר מות סולימאן. על שום מה עשה עבדאללה פחה מעשה זה אין
הדבר ידוע, אפשר ששם עינו ברכושו הרב של יועץ הכספים היהודי ואכן לפי המקורות החרים את
כל רכושו.

לאמיתו של דבר חלק גדול מרכושו של פרחי הבריו בני משפחתו לדמשק, ועל עזבון זה פרץ
סכסוך ארוך וממושך בין יורשיו שהעסיק כעבור שנים את גדולי הפוסקים שבמזרח. מתוך ספרות
התשובות אנו למדים על ויכוח שעבר בין הפוסקים. בראש קבוצה אחת עמד הראשון לציון ר'
אברהם חיים גאגין, (הראשון לציון של ירושלים) ועמו כמה חכמים ולעומתם התייצב רבה של
טבריה, ר' חיים ניסים אבולעפיא. לצידו עמד בנו ר' משה אבולעפיא אשר גם הוא היה מעורב
בפרשה העגומה בדמשק. משה אבולעפיא, מילא תפקיד עגום באותה פרשה, שכן לא עמד בסבל
העינויים ונכנע לרצון שוביו הוא התאסלם, והחל להעליל בצורה קשה ביותר על בני קהילתו כל
שקר שרצו שיעיד.

לימים נבחר ר' יעקב ענתבי עם עוד שני חכמים לבורר בסכסוך ופסק כפי שפסק ר' אברהם חיים
גאגין (אג"ן). ר' אג"ן תמך כמובן בפסיקתו של ר' יעקב ענתבי, ואילו ר' משה אבולעפיא, בנו של
האב חנ"א יצא חוצץ כנגדה [17]. כך ששתי הפרשיות הללו היו מעורבות ומשולבות זו בזו.
סיבת הבאת פרסומו של מסמך זה שהיה מצוי בכתב יד מקורי בקרב בני המשפחה, היא אם כן
פרסומה הרב של פרשת הסכסוך, שהיתה סמוכה לעלילת דמשק. יתכן כאמור שמי שכתב את
כתב התמיכה בר' יעקב ענתבי היה לא אחר מאשר היש"ר בן דודו מכיוון שהמובאות בספר הן
גנזי כתבי היד שנותרו ממנו¹. פסיקתו המלאה של ר' יעקב ענתבי בפרשה כאמור, לא היתה
ברשות בני המשפחה ואותה שאלו ממי שהחזיקה ברשותו בכתב יד לצורך ההדפסה בלבד.

¹ ראה במאמרו של שטוחמן [16] עמ' קסה הערת שוליים 24, התייחסות לעניין פרסום כתב התימוכין הזה בפסיקתו של ר'
יעקב ענתבי. שטוחמן ציין כי הכותב הוא אנונימי. (בדף ב, ג-ג, א)

אחרית דבר

הספר "באור החיים" מועלה ומוזכר במקום מרכזי, ברישומים ההיסטוריים שהותירו אחריהם מסרנים משפחתיים לתולדות משפחת ענתבי :

אפרים ענתבי (בנו של המו"ל ר' אברהם יעקב ענתבי) נהג כך, גם סבי יעקב מרדכי ענתבי ציטט מההקדמות לספר זה במכתביו לשמעיה בן דודו, כאשר זה האחרון ביקש ללמוד מזכרונותיו של סבי אודות תולדות משפחתם ואבותיהם.

במחסן ביתו של אפרים ענתבי ז"ל, בין אלפי ספריו ועזבונו, מצאתי כמה גליונות דהויים של רבעיות דפים מחוברים יחדיו. זיהיתי את תוכנם וצורת הדפוס מייד, כדפי הספר באור החיים. היו אלו שאריות של חלקי ספרים שנותרו כנראה בידי אביו של אפרים המו"ל, לאחר תום הדפסת מספר עותקים שלם משנת 1929. את אותן גליונות שאריים שלא הספיקו לכדי ספר שלם, שמר למזכרת אצלו.

אחרון שעסק בעניין ספר זה, חידתו ומהותו היה שלומי ענתבי מקיבוץ איילת השחר, אשר הזכירו בפני מעת לעת. שלומי סיפר לי שכאשר ביקר בביתו אפרים ענתבי בעבר יחד עם בנו, הציג לו אפרים את הספר באור החיים, ודיבר והסביר אודותיו. אולם הספר, טען שלומי, היה קטן מימדים מהעותק אשר הצגתי אני בפניו.

סברתי אז, שייתכן ואפרים הציג לו את כתב ידו המקורי של ר' חיים כפוזי אשר נותר לו מאביו אולם אפרים וגם שלומי הלכו מזה שנים לעולמם וחידת מקום המצאו של כתב היד נותרה עלומה בעיני.

את הספר "באור החיים" נתן לי סבי יעקב מרדכי ענתבי, יום אחד, אחרי גיל מצוות, לאחר שנתתי לו עבודה שכתבתי אודות פרשיות "עלילות דם" בתולדות העם היהודי.

נראה היה שהוא החליט על פיה שאני בוגר די, להבין את חשיבותו של ספר זה. הוא לא הסביר לי את מהות עניינו ותולדותיו ומה המידע הטמון בין דפיו, אולם הותיר בכריכת הספר את גנזי התכתבויותיו עם בן דודו שמעיה ענתבי, אודות תולדות המשפחה, מן הסתם כדי שאקרא בהם. אינני יודע אם ידע שבמעשהו זה טמן זרע של עניין וסקרנות בקרקע פוריה, אשר העסיק אותי משך שלושים שנה מאוחר יותר.

כל המסרנים המשפחתיים ציינו בכתביהם ובדבריהם שספר זה הינו נקודת ציון דרך מרכזית ומאגר מידע חשוב לידיעת תולדותיה של המשפחה, הם למדו מבין דפיו עובדות שונות אשר מהן נשזרו במהלך ספר¹ זה, ובזכותו אנו למדים רבות מידיעותינו עד עצם היום הזה.

¹ חשוב לציין, כי הגיעה לידי גם מהדורה חדשה של הספר באור החיים לר' חיים כפוס. המוציאים לאור, שהיו מעוניינים בעיקר בדברי התורה, אותם דרושים המסודרים על חמשת חומשי התורה לא התייחסו לכל התוספות המצויות בחלק "אביר יעקב" ולכן, לא טרחו להדפיס את כל החומר כמו גם לא את ההקדמות של ר' אברהם יעקב ענתבי ושאר בני המשפחה אשר הופיעו במהדורה המקורית של שנת 1929.

ביבליוגרפיה :

- [1] ענתבי רפאל מנשה , הקדמה ומבוא לספר ...מבן אחיו של הרב המו"ל נר"ו , בתוך כפוסי חיים, באור החיים דרושים על התורה, ירושלים שנת שערי דיצה לפ"ק (1929) , עמ' 7
- [2] ענתבי , יהודה שבתאי רפאל, דרוש לשבת הגדול בתוך "אביר יעקב" בספר כפוסי חיים , באור החיים דרושים על התורה, ירושלים שנת שערי דיצה לפ"ק (1929) עמ' 52-56 (שם כט).
- [3] ענתבי, אברהם יעקב הקדמת הרב המו"ל נר"ו בתוך כפוסי חיים , באור החיים דרושים על התורה, ירושלים שנת שערי דיצה לפ"ק (1929) , עמ' 4-5
- [4] ענתבי יעקב , אביר יעקב , העתק הנוסח היסורין שברו על עם ישראל בעלילת הדם שהעלילו עליהם בשנת הת"ר ...ובפרט על מעלת הרב ...יעקב ענתבי" בתוך כפוסי חיים , באור החיים דרושים על התורה, ירושלים שנת שערי דיצה לפ"ק (1929), עמ' 200-208
- [5] אלחאליל אברהם, תעודה מקורית חשובה על עלילת הדם בדמשק, מזרח ומערב, תרפ"ט , עמ' 34-47 .
- [6] ענתבי יהודה , אביר יעקב , העתק הנוסח היסורין שברו על עם ישראל בעלילת הדם שהעלילו עליהם בשנת הת"ר ...ובפרט על מעלת הרב ...יעקב ענתבי" בתוך כפוסי חיים , באור החיים דרושים על התורה, ירושלים שנת שערי דיצה לפ"ק (1929) , עמ' 209
- [7] מתוך האתר <http://www.judaicaplus.com/Tzadikim> כפי שהופיע בתאריך 28.2.06 , בפרק Rabbi Chaim Capusi .
- [8] כפוסי חיים , באור החיים דרושים על התורה, ירושלים שנת שערי דיצה לפ"ק (1929) , עמ' השער
- [9] קסוטו דוד, בית כנסת ר' חיים כפוסי ויחודו : הרצאה שנתית לזכר פרופ' אינו שקי, ירושלים , משגב ירושלים - המכון לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח, תשמ"ז 1987
- [10] יערי, אברהם, שלוחי ארץ ישראל : תולדות השליחות מהארץ לגולה , מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה, תשל"ז, מוסד הרב קוק, ירושלים, עמ' 678. אוצר ישראל , חלק ב' עמ' 10
- [11] כתב שליחותו של הרב יהודה שבתאי רפאל ענתבי על ידי כוללות הספרדים של צפת כתב יד , מחלקת כתבי היד הספריה הלאומית, ירושלים 1994 4⁰ , 69.504 [המרומם אור יומם רצ"ו כמוהר"ר נר"ו יהיה ...מראש שמים שבחי שלמים לפני מי שגדול בישראל שמו ...עבר על נפשנו חרפ(ת רעב א.ח.) אשר לא היה כמוהו לעולמים...כמוהר"ר יאודה שבתאי רפאל ענתבי ה"ו ניו ונכד להרב הגדול אוהל יצחק ... יושב אוהלים זלה"ה הוא ההולך קדמת אשור ...ואולם עיקר סמיכין דרבנן עלשיעמוד לימין השד"ר יש"ר ענתבי ה"ו...עיה"ק צפת ת"ו כ"ח סיון שנת.."]
- [12] אפרים ענתבי (בן הרב אברהם יעקב ענתבי ונכדו של היש"ר) זכרונות ואוטוביוגרפיה (כ"י – 14.6.1992) תולדות המשפחה (מכונת כתיבה – 7 עמ' ללא תאריך) אילן יוחסין (מכונת כתיבה – 7 עמ' ללא תאריך) מכתבו לשלומי ענתבי – פברואר 1988 ברשות בניו מר אברהם ענתבי מחיפה, ומר אלי ענתבי מתל אביב.

[13] שמעיה ענתבי (בן הרב אליהו רחמים ענתבי ונכדו של היש"ר) – פרקים לתולדות משפחת ענתבי ואוטוביוגרפיה (כ"י – 46 עמ', שנות השמונים), עותק כ"י מצוי בידיו של אחיינו שלומי ענתבי מק. איילת השחר. ברשות בנו ובתו של המחבר פרופ' אליהו ענתבי, ע"ד חמדה שפיר.

[14] יעקב מרדכי ענתבי (בן הרב ישראל שמואל ענתבי ונכדו של היש"ר, סבי ז"ל) - מכתביו לבן דודו לשמעיה ענתבי אוגוסט 1973. ברשות בתו ע"ד חמדה שפיר.

[15] יעקב משה, חי אברהם, קרסנטי אהרון, מזרחי יוסף, הסכמת הרבנים הגאונים, בתוך כפוסים חיים, באור החיים דרושים על התורה, ירושלים שנת שיערי דיצה לפ"ק (1929), עמ' 2

[16] כתב יד, ברשות בתיק אסא בת נתנאל ענתבי, קיבוץ דורות.

[17] שטוחמן, אליאב, הירצחו של השר חיים פרחי בעכו ופרשת עזבונו. (עמ' קסה-רי)